BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

बदलती भारतीय अर्थव्यवस्था आणि बदलती पीक पद्धती : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

शुभम गणेश वाकडे

संशोधक

भाऊसाहेब भोरे शिवशक्ती महाविद्यालय,
बाभूळगाव जि. यवतमाळ

Email : shubhamwakde1839@gmail.com

सारांश (Abstract) :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही ऐतिहासिकदृष्ट्या कृषिप्रधान राहिली आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या नियोजित विकासापासून ते 1991 च्या आर्थिक उदारीकरणापर्यंत आणि त्यानंतरच्या जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, हवामान बदल व बाजारव्यवस्थेतील परिवर्तनामुळे भारतीय शेतीच्या पीक पद्धतीत मूलभूत बदल झाले आहेत. पारंपरिक अन्नधान्य पिकांबरोबरच नगदी पिके, बागायती, फळे, भाजीपाला, तेलबिया आणि निर्यातक्षम पिकांचे क्षेत्र वाढले आहे. या संशोधनात बदलत्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पीक पद्धतीवर झालेला सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय व धोरणात्मक परिणाम विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यासला आहे.

मुख्य शब्द : भारतीय अर्थव्यवस्था, पीक पद्धती, कृषी विकास, जागतिकीकरण, हवामान बदल.

1. प्रस्तावना :

भारताला "कृषिप्रधान देश" म्हणून ओळखले जाते. ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा भाग शेती व संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्यानंतर अन्नसुरक्षा, हरितक्रांती, सिंचन, सुधारित बियाणे, खतांचा वापर आणि कृषी संशोधनामुळे उत्पादनात वाढ झाली. मात्र 1991 नंतरच्या आर्थिक सुधारणांमुळे बाजारपेठेचे उदारीकरण, निर्यात, खासगी गुंतवणूक आणि जागतिक स्पर्धेमुळे शेतकऱ्यांच्या पीक निवडीमध्ये मोठा बदल झाला. त्यामुळे अन्नधान्याऐवजी नगदी व व्यापारी पिकांकडे कल वाढला.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. बदलत्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. भारतातील पीक पद्धतीतील बदलांचा अभ्यास करणे.
3. आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय घटकांचे विश्लेषण करणे.
4. महाराष्ट्रातील पीक बदलांचा संदर्भ देणे.
5. शाश्वत कृषीसाठी उपाय सुचविणे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. संशोधन पद्धती

हे द्वितीयक माहितीवर आधारित विश्लेषणात्मक संशोधन आहे. भारत सरकार, कृषी मंत्रालय, कृषी जनगणना, NABARD, ICAR, NITI आयोग, संशोधन नियतकालिके आणि संदर्भग्रंथांचा वापर करण्यात आला आहे.

4. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास चार प्रमुख टप्प्यांत समजता येतो:

(अ) स्वातंत्र्यपूर्व काळ: शेती पारंपरिक होती. पावसावर अवलंबून शेती, कमी उत्पादनक्षमता आणि जमीनदारी व्यवस्था यामुळे शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल होता.

(ब) नियोजित विकास (1951–1990): पंचवार्षिक योजनांद्वारे सिंचन, धरणे, सहकारी संस्था आणि हरितक्रांतीला चालना मिळाली. गहू व तांदूळ उत्पादनात मोठी वाढ झाली.

(क) आर्थिक उदारीकरण (1991): बाजारपेठ खुली झाली. निर्यातक्षम शेती, करारशेती, खासगी बियाणे कंपन्या आणि कृषी व्यापाराला चालना मिळाली.

(ड) आधुनिक अर्थव्यवस्था (2000 नंतर): डिजिटल कृषी, ई-नाम, ड्रोन, जैवतंत्रज्ञान, हवामान-स्मार्ट शेती आणि कृषी स्टार्टअप्स यांचा विकास झाला.

5. पीक पद्धतीची संकल्पना

एखाद्या प्रदेशात उपलब्ध जमीन, पाणी, हवामान, बाजारपेठ व तंत्रज्ञान यांचा विचार करून विविध पिकांचे नियोजनपूर्वक उत्पादन घेण्याच्या पद्धतीला पीक पद्धती म्हणतात.

प्रमुख प्रकार

- एकपीक पद्धती
- द्विपीक पद्धती
- बहुपीक पद्धती
- मिश्रपीक पद्धती
- आंतरपीक पद्धती
- पीक फेरपालट

6. बदलती पीक पद्धती

भारतातील पीक क्षेत्रात खालील बदल दिसून येतात:

पूर्वी	सध्याचा कल
ज्वारी, बाजरी	सोयाबीन

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

गहू, तांदूळ	भाजीपाला
कडधान्य	फळबाग
स्थानिक बियाणे	संकरित बियाणे
पावसाळी शेती	सिंचनाधारित शेती

यामुळे उत्पादनासोबतच बाजाराभिमुख शेती वाढली आहे.

7. पीक बदलाची आर्थिक कारणे

1. बाजारभाव: जास्त नफा देणाऱ्या पिकांकडे शेतकरी वळतो.
2. निर्यात: द्राक्षे, डाळिंब, आंबा, मसाले यांना जागतिक मागणी वाढली.
3. कृषी उद्योग: साखर कारखाने, कापूस उद्योग, खाद्यतेल उद्योग यामुळे विशिष्ट पिकांचे क्षेत्र वाढले.
4. कर्ज व गुंतवणूक: आधुनिक शेतीसाठी बँका व NABARD द्वारे वित्तपुरवठा उपलब्ध झाला.

8. हवामान बदलाचा प्रभाव

हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानातील अनियमितता, दुष्काळ, अतिवृष्टी आणि तापमानवाढ यांचा शेतीवर परिणाम झाला.

परिणाम:

- पेरणी उशिरा होणे
- उत्पादन घटणे
- पीक नुकसान वाढणे
- जलस्रोतांवर ताण
- हवामान-प्रतिरोधक वाणांची गरज

9. महाराष्ट्रातील पीक पद्धती

महाराष्ट्र हे विविध कृषी हवामान विभागांचे राज्य आहे.

प्रदेश	प्रमुख पीक
विदर्भ	कापूस
मराठवाडा	सोयाबीन
पश्चिम महाराष्ट्र	ऊस

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

कोकण	भात, आंबा
उत्तर महाराष्ट्र	द्राक्षे, कांदा

विशेषतः सोयाबीन व कापूस या नगदी पिकांनी पारंपरिक धान्यांचे क्षेत्र कमी केले आहे.

10. सामाजिक परिणाम

- ग्रामीण रोजगारात बदल
- महिलांचा कृषी सहभाग वाढला
- कृषी यांत्रिकीकरणामुळे मजुरीचे स्वरूप बदलले
- स्थलांतरात वाढ
- शेतकरी उत्पादक कंपन्यांचा उदय

11. पर्यावरणीय परिणाम

सकारात्मक:

- ठिबक सिंचनामुळे पाणी बचत
- बागायतीमुळे उत्पन्न वाढ
- पीक विविधीकरण

नकारात्मक:

- भूजल पातळी घट
- रासायनिक प्रदूषण
- जैवविविधतेत घट
- मृदा सुपीकता कमी होणे

12. सरकारी धोरणांची भूमिका

भारतात विविध योजनांनी पीक पद्धतीवर प्रभाव टाकला आहे.

- प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना
- प्रधानमंत्री पीक विमा योजना
- मृदा आरोग्य कार्ड

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- ई-नाम
- राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान
- नैसर्गिक शेती अभियान

या योजनांमुळे उत्पादनक्षमता, बाजारपेठ व जोखीम व्यवस्थापन सुधारण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

13. विश्लेषण

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलामुळे शेती केवळ उपजीविकेचे साधन न राहता व्यवसायाभिमुख झाली आहे. मात्र नगदी पिकांवरील वाढते अवलंबित्व शेतकऱ्यांना बाजारभावाच्या अस्थिरतेसमोर उभे करते. हवामान बदलामुळे पारंपरिक पीक नियोजन अपुरे ठरत असून जलव्यवस्थापन, पीक विविधीकरण आणि स्थानिक परिस्थितीनुसार शेती नियोजन आवश्यक झाले आहे. महाराष्ट्रातील ऊस व कापूस यांसारख्या पिकांनी उत्पन्न वाढवले असले तरी जलसंकट आणि पर्यावरणीय ताणही वाढवला आहे. त्यामुळे आर्थिक वाढ व शाश्वतता यांचा समतोल राखणे ही काळाची गरज आहे.

14. निष्कर्ष

बदलती भारतीय अर्थव्यवस्था आणि बदलती पीक पद्धती यांचा परस्परसंबंध अत्यंत निकटचा आहे. उदारीकरण, तंत्रज्ञान, बाजारपेठ व हवामान बदल यांनी कृषी व्यवस्थेत मोठे परिवर्तन घडवले आहे. भविष्यात शाश्वत कृषी, जलसंधारण, पीक विविधीकरण, नैसर्गिक शेती आणि मूल्यवर्धित कृषी उद्योग यांवर भर दिल्यास भारतीय शेती अधिक सक्षम व स्पर्धात्मक होईल.

संदर्भसूची

1. भारत सरकार – कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय.
2. कृषी जनगणना, भारत.
3. NITI Aayog – कृषी सुधारणा अहवाल.
4. NABARD – Rural India Report.
5. ICAR – भारतीय कृषी संशोधन परिषद.
6. एम. एस. स्वामीनाथन – हरितक्रांती विषयक लेखन.
7. महाराष्ट्र शासन – कृषी विभाग वार्षिक अहवाल.